

daardoor nog te veel aan bij de inmiddels enigszins achterhaalde beeldvorming van de relatief ernstig verarmde Nederlandse arbeidersklasse.

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat de studie, hoewel zij in eerste instantie niet voor vakhistorici geschreven lijkt te zijn, ook voor professionals veel bruikbare informatie bevat over een bijna vergeten episode uit de vaderlandse sociaal-economische geschiedenis.

Coen Helderman

G. van Klinken, *Op de grens. Gereformeerden in de marge van moderniserend Nederland. Ter Apel 1879-1940* (Kampen: Kok, 2000, xiv + 299 blz., f55,-, ISBN 90 435 0181 6).

De mededeling dat een boek niet vanuit een poging tot objectieve geschiedschrijving is ontstaan maar 'van onderaf', vanuit het levensverhaal van gereformeerde bejaarden, maakt dat de historisch geschoolde lezer de betreffende studie met een gezonde dosis scepsis benadert. Dat wordt nog versterkt als blijkt dat de auteur vanuit een zeer directe betrokkenheid met zijn onderzoeksterrein te werk gaat: de inspiratie tot deze studie ontstond toen Van Klinken pastor was in een verzorgingstehuis. Hij wilde de levensgeschiedenis van de mensen die hij daar sprak in een historisch kader plaatsen.

Gelukkig is Van Klinken in dit boek uitgestegen boven het persoonlijke verhaal. Hij heeft geprobeerd tot een plaatsbepaling te komen van de gereformeerde gemeenschap binnen de samenleving van Ter Apel en omstreken. Als theoretisch vertrekpunt heeft hij Jan Hendriks' theorie over *Emancipatie van de gereformeerden* (1971) genomen. Deze auteur onderscheidde de volgende fasen: bewustwording en agitatie (1860-1880), organisatie en confrontatie (1880-1920), de bereikte doelen (vanaf 1920) en dan vanaf 1950 een integratie in een grotere samenleving. Vanuit deze theorie bekeken, kende Ter Apel een late ontwikkeling, die ook weer vroeg ophield.

Dit onderzoek begint bij de stichting van een afgescheiden kerk in 1879 en eindigt bij de Duitse inval van 1940, die door de geïnterviewden als het einde van een tijdperk werd beleefd. In deze periode valt het zwaartepunt van de modernisering van Nederland, waarbinnen zowel de processen van landelijke integratie en oriëntatie op een nationale gemeenschap als het proces van verzuiling zich afspelen. De modernisering van Nederland was zelfs merkbaar in het oostelijke deel van de provincie Groningen, een geïsoleerd en op cultureel en economisch terrein achterlijk gebied. Het werd ontsloten door kanalen, een spoorlijn en de paardentram.

De gereformeerden wilden het 'geloof der vaderen' in ere houden. Zij vonden dat een groot deel van de burgerlijke elite te sterk beïnvloed was door moderne wetenschappelijke bijbelkritiek. De leden van de in 1879 gestichte gereformeerde kerk behoorden dan ook nauwelijks tot de sociaal-economisch hogere klassen. Ondanks hun conservatisme in geloofszaken wilden ze graag vooruit in de wereld. Het lukte heel wat arbeiders een paar sporten te stijgen op de maatschappelijke ladder. Voor de gereformeerden bracht de vooruitgang echter ook steeds nieuwe morele vraagstukken met zich mee. Hoe moest men de gereformeerde geloofsovertuiging combineren met het functioneren in de moderne maatschappij, waar de verderfelijke invloeden van de bioscoop en het socialisme zo duidelijk aanwezig waren? Vooral het onderwerp zondagsarbeid bleek een heikel punt.

Begin twintigste eeuw waren er binnen de gereformeerde gemeenschap in Ter Apel grotere verschillen ontstaan tussen de arbeiders en de nieuwe elite. De leden daarvan manifesteerden zich in plaatselijke nutsinstellingen en bedrijven, waar zij in contact kwamen met notabelen

van andere denominaties. De status quo van een verzuilde samenleving werd steeds meer geaccepteerd, wat zichtbaar werd in de groeiende aversie tegen gereformeerde evangelisatie onder andersdenkenden. Gelukkig bracht de moderne tijd ook een nieuw soort evangelisatie: de gereformeerden droegen hun identiteit uit in de 'geritualiseerde vorm van periodieke verkiezingsstrijd'. Kuyper, de man van de nieuwe politieke stijl, vond niet dat gereformeerden zich buiten de moderne samenleving moesten plaatsen. De Anti-revolutionaire partij bood een houvast aan de zoekende gereformeerden.

Het is Van Klinkens verdienste dat hij zijn gesprekken heeft weten uit te bouwen tot een studie naar verzuiling en sociale verhoudingen binnen een lokale gemeenschap. Dat is mede te danken aan zijn grondige spitwerk in regionale archieven voor de negentiende eeuw. Juist in die periode was de spanning tussen geloof en modernisering het grootst. Dit soort lokale studies is een welkome aanvulling op meer generaliserende en theoretische studies over modernisering en verzuiling. Theorieën moeten steeds aan de praktijk getoetst worden. Zo blijkt dat Hendriks' theorie voor Ter Apel geenszins opgaat. Helaas voert Van Klinken hiervoor geen bevredigende verklaring aan.

Andere kritiekpunten zijn de rommelige opzet van het boek, met erg veel hoofdstukken en paragrafen. Ook doen de vele details, hoe scherp geobserveerd soms, overdadig aan. Het boek had daarbij aan helderheid gewonnen als de situatie in Ter Apel vergeleken zou zijn met die in soortgelijke gemeenten en met gangbare historische inzichten. Dat was echter niet de opzet van deze studie. Dit boek geeft vooral een aardig beeld van de transformatie van een uithoek van Nederland naar een moderne samenleving.

Maartje Janse

D. Grijpma, *Kleren voor de elite. Nederlandse couturiers en hun klanten 1882-2000* (Amsterdam: Balans, 1999, 237 blz., f49,50, ISBN 90 5018 447 2).

Couturiers, coupeurs, coupeuses, naaisters, knipsters en klanten zijn de belangrijkste 'personages' in het door Grijpma over de geschiedenis van de couture in Nederland geschreven boek. Ruim 200 van hen werden door de schrijfster geïnterviewd, zodat deze groep tevens als de voornaamste informatiebron bij de totstandkoming van *Kleren voor de elite* mag worden beschouwd. De vele door haar uit deze gesprekken gebruikte, maar evenwichtig over het uit vijftien hoofdstukken opgebouwde boek verdeelde citaten, geven de lezer een mooi, maar ook realistisch beeld van de wereld achter de coulissen van de Nederlandse couture.

Het is de droom van iedere couturier om de kleren van de koningin te mogen maken. Kleren maken voor een lid van de koninklijke familie geeft status. Koningin Beatrix koopt haar kleren echter al sinds 1965 bij Theresia Vreugdenhil. Dit tot groot verdriet van andere couturiers, die zich als gevolg van dit feit wel eens tot negatieve uitspraken over de smaak van de koningin hebben laten verleiden. Een koninklijke klant kan de carrière van een couturier ook negatief beïnvloeden, zoals couturier Joan Praetorius in 1932 moest ontdekken. In verband met de economische crisis besloot koningin Wilhelmina om geen ontvangsten meer te geven, waarna Praetorius te horen kreeg, dat ze dus ook geen kleding meer van hem nodig had. Een koninklijk besluit dat het einde van een veelbelovende carrière inluidde.

Grijpma noemt de ontdekking dat coupeurs, coupeuses en naaisters slecht betaald worden 'shockerend'. Ondanks lange werkdagen, weinig waardering en lage lonen, blijkt dat het verwerven van status ook voor hen die schaar en naald hanteren belangrijk kan zijn: 'Werken voor